

ՍԱՏՐԱՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՐՈՂՈՏԵԱՆ ՅՈՒՑԱԿԸ (ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ԽՈՐԻԿԵԱՆ
hovhkhori78@mail.ru

Դարեհ Ա. Վշտասպորդին (Ք.ա. 522-486), յաղթելով իշխանութեան համար մղուած պայքարում եւ վերականգնելով Պարսից Տերութիւնը, այն բաժանում է 20 սատրապութիւնների¹: Սատրապութիւնների ցանկը պահպանուել է Հերոդոտոսի աշխատութիւնում², սակայն ըստ որոշ ուսումնասիրողների ցուցակը չի համապատասխանում պարսից արքաների արձանագրութիւններում յիշատակուող երկրների հերթականութեանը: Խնդիրն այն է, որ սեպագիր արձանագրութիւններում՝ ի դէմս թուարկուող երկրների, մասնագիտական գրականութեան մէջ փորձել են տեսնել Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական բաժանման արտացոլումը: Օրինակ, տարակարծութիւնների տեղիք կարող է տալ այն հարցը, թէ ինչու Պարթեաստանը, Արեւան, Սոգդը եւ Խորեզմը ընդգրկուած են ԺԶ. սատրապութեան մէջ, երբ արձանագրութիւններում այդ երկրները յիշատակուած են առանձին-առանձին: Այս եւ այլ անհամապատասխանութիւնները, բնականաբար, պատճառ կը հանդիսանան զգուշութեամբ եւ վերապահութեամբ քննելու Հերոդոտոսի տեղեկութիւնները:

Ումանք, հերոդոտեան ցուցակն համարել են Հերոդոտոսին կամ նրա աղբիւր Հեկատեոսին յայտնի էթնիկական եւ աշխարհագրական անունների կամայական հաւաքածո³: Որոշ ուսումնասիրողներ էլ կարծում են, որ արձանագրութիւններում թուարկուող երկրները ներկայանում են որպէս պատմամշակութային ընդհանրութիւններ, որոնք միշտ չէ, որ պետք է համապատասխանէին վարչական բաժանումներին⁴, յատկապէս, եթէ նկատի ունենանք, որ Բեհիսթունի բարձրաքանդակներում ընդգծուած են խոտվարար, ինքնակոչ թագաւորների ազգագրական նկարագրի առանձնայատկութիւնները: Կարծիք է յայտնուել նաեւ, թէ Հերոդոտոսը նկարագրել է իր ապրած ժամանակաշրջանի պարսից պետութեան բաժանումը, որը համընկնում է Արտաքսէրքսէս Ա.ի կառավարման ժամանակաշրջանին (Ք. ա. 465-424)⁵: Բազմաթիւ ուսումնասիրողների ենթադրութեամբ, Հերոդոտոսին աղբիւր է ծառայել Հեկատեոսը, չնայած Հերոդոտոսը նոյնպէս կարող էր կատարել որոշ յաւելումներ, ընդ որում Հեկատեոսի կամ Հերոդոտոսի ցուցակի հիմքում ընկած է մի պարսկական պաշտօնական աղբիւր⁶: Սակայն կայ նաեւ տեսակէտ, թէ Հերոդոտոսը տուեալ հատուածը շարադրելիս ոչ մի պարսկական պաշտօնական աղբիւր էլ չի ունեցել, այլ օգտուել է Հեկատեոսի երկից եւ բարտեգից, որտեղ ներկայացուած են Ասիան բնակեցրած տարբեր ժողովուրդներ⁷:

Իգոր Դիակոնովի կարծիքով, Հերոդոտոսի ցուցակում սատրապությունները թուարկուած են նախ Մարական Տերութեանը, յետոյ Աքեմենեան Պետութեանը միացման հերթականութեամբ⁸: Իրանագետ Էրնստ Հերցֆելդը գտնում է, որ Հեկատեոսը ունեցել է մինչեւ Ք.ա. 514 թուականը կազմուած սատրապութիւնների ամբողջական ցուցակի ընդօրինակութիւնը, իսկ Հերոդոտոսի մօտ ցուցակը ներկայացուած է աղճատուած, առանձին մեջբերումների տեսքով, չնայած դրանք պարունակում են սատրապութիւնների պաշտօնական անուանումները եւ հիմք են տալիս պատկերացում կազմել Հեկատեոսի ցուցակի մասին⁹:

Այս տարակարծութիւնների պատճառն, անշուշտ, այն է, որ պարսկական պաշտօնական աղբիւրը մեզ չի հասել: Մեր կարծիքով, հարցի լուծման բանալին առկայ է հենց Հերոդոտոսի երկում: Մակայն, ելնելով քննութեան շահեկանութիւնից, նախ ամբողջութեամբ մեջբերենք այն պատմիչի երկի այն հատուածը, որտեղ նկարագրուած են Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական միաւորները՝ սատրապութիւնները: Այսպէս, Հերոդոտոսը գրում է. «*Հոնիացիներից, Ասիայի մագնեսեաններից, էոլեաններից, կարիացիներից, լիւկիացիներից եւ միլիւացիներից եւ պամփիլիացիներից, քանի որ նրանց բոլորի համար սահմանուել էր մէկ ընդհանուր հարկ, ստացուում էր չորսհարիւր տաղանդ արծաթ: Այս էլ Դարեհըր հաստատեց որպէս առաջին (այս եւ յաջորդ ընդգծումները մերն են - Յ.Խ.) նահանգ: Միւսիացիներից, լիւդիացիներից, լասոններից, կաբալներից եւ հիւտեններից (ստացուում էր) հինգհարիւր տաղանդ, այս էլ երկրորդ նահանգն էր: Դէպի ներս նաւարկելիս աջակողմեան հելլեսպոնտացիներից, փոնգիացիներից, Ասիայի թրակացիներից, պամփլագոնացիներից, մարիանդիններից եւ սիրիացիներից (ստացուող) հարկը երեքհարիւր վաթսուն տաղանդ, այս նահանգը երրորդն էր: Կիլիկեցիները տալիս էին երեքհարիւր վաթսուն սպիտակ ձի, տարուայ իւրաքանչիւր օրուայ համար մէկ ձի, եւ հինգհարիւր արծաթ տաղանդ, որից հարիւրքառասունը ծախսուում էր կիլիկեան երկրիւր պահպանող հեծելազօրի վրայ, իսկ երեքհարիւր վաթսունը հասնում էր Դարեհին: Սա չորրորդ նահանգն էր: Պոսիդէոն քաղաքից, որը հիմնել է Ամփիարասոսի որդի Ամփիլոքոսը Կիլիկիայի եւ Սիրիայի սահմանին, մինչեւ Եգիպտոս ընկած երկիրը, բացի արաբների երկրից, որն ապահարկ էր, ստացուում էր երեքհարիւր յիսուն տաղանդ հարկ: Այս նահանգի մէջ էին ամբողջ Փրոնկիան եւ Պադեստինեան կոչուած Սիրիան ու Կիպրոսը: Սա հինգերորդ նահանգն էր: Եգիպտոսից եւ Լիբիայի, Կիւբենէի ու Բարկայի՝ Եգիպտոսին յարած մասերից, որոնք ընդգրկուած էին Եգիպտական նահանգի կազմում, ստացուում էր եօթհարիւր տաղանդ, չհաշուած Մոյրիս լճի ձկնորսութիւնից ստացուող արծաթը: Ահա այդ արծաթից եւ իբրեւ հարկ վերցնող ցորենից բացի [այդ երկրից] ստացուում էր*

եօթեարիւր տաղանդ: Քանզի Մեմփիսի սպիտակ բերդում հաստատուած պարսկեանքի եւ նրանց վարձկանների համար վերցում էր տասներկու բիւր մեղիմնոս¹⁰ ցորեն: Սա վեցերորդ նահանգն էր: Սատտագիւտները, զանդարիները, դադիկները եւ ապարիւտները համատեղ վճարում էին [տարեկան] հարիրեօթանասուն տաղանդ հարկ: Սա եօթերորդ նահանգն էր: Սուսայից եւ կիսսիեցիների երկրի մնացած մասից վերցում էր երեքեարիւր տաղանդ: Սա ութերորդ նահանգն էր: Բաբելոնից եւ մնացեալ Ասորեստանից ստացում էին հազար տաղանդ եւ հինգհարիւր ներքինիացուած տղաներ. սա իններորդ նահանգն էր: Ագբատանան, Մեդիայի մնացեալ մասը, պարիկանիները եւ օրթոկորիւբանտիները վճարում էին չորսհարիւր յիսուն տաղանդ. սա տասներորդ նահանգն էր: Կասպերը, պաուսիկները, պանտիմաթները եւ դարէլտները, մէկ նահանգ կազմած, վճարում էին երկուհարիւր տաղանդ: Սա էլ տասնմէկերորդ նահանգն էր: Բակտրիացիներից մինչեւ Այզլերի [երկիրը բնակուողները] վճարում էին երեքհարիւր տաղանդ հարկ. սա էլ տասներկուերորդ նահանգն էր: Պակտիլիկէից, արմէներից եւ հարեւաններից մինչեւ Եուքսինեանը ստացում էր չորսհարիւր տաղանդ. սա տասներեքերորդ նահանգն էր: Սագարտիները, սարանգները, թամանները, ուտիները, միւկերը եւ Կարմիր Ծովում գտնուող կղզիների բնակիչները, որտեղ արքան բնակեցնում է, այսպէս կոչուած, տեղահանուածներին, այս բոլորը վճարում էին վեցհարիւր տաղանդ հարկ. սա տասնչորսերորդ նահանգն էր: Սակերը եւ կասպերը վճարում էին երկուհարիւր տաղանդ. սա տասնհինգերորդ նահանգն էր: Պարթեւները, քորասմները, սոգդերը եւ արէները վճարում էին երեքհարիւր տաղանդ. սա տասնվեցերորդ նահանգն էր: Պարիկանիները եւ Ասիայի եթովպացիները վճարում էին չորսհարիւր տաղանդ. սա տասնեօթերորդ նահանգն էր: Սատիէներին, սասպէլրների եւ ալարոդների վրայ սահմանուած էր երկուհարիւր տաղանդ հարկ. սա տասնութերորդ նահանգն էր: Մոսքերի, տիբարէներին, մակրոնների, մոսսինոյկների եւ մարերի վրայ սահմանուեց երեքհարիւր տաղանդ [հարկ]. սա տասնիններորդ նահանգն էր: Իսկ հնդիկները, լինելով մեզ յայտնի ազգերի մէջ բոլորից առաւել մեծաթիւ, պարտաւոր էին, միւսների հետ համեմատած, բոլորից առաւել հարկ վճարել՝ երեքհարիւր վաթսուն տաղանդ ոսկէ աւագ. սա քսաներորդ նահանգն էր¹¹:

Այսպիսով, Հերոդոտոսի ցուցակում, 20 սատրապութիւնների կազմում յիշատակուում են Պարսից տէրութեան մէջ մտնող շուրջ 70 էթնոսներ եւ երկրներ, այն դէպքում, երբ Բեհիսթունի արձանագրութիւնում թուարկուած են 23 երկրներ: Այդ երկրներն են Պարսքը, Էլամը, Բաբելոնիան, Ասուրեստանը, Արաբիան, Եգիպտոսը, այն երկրները, որոնք ծովի մօտ են, Սարդիսը, Հոնիան, Մեդիան, Արմինան, Կապադովկիան,

Պարթեւաստանը, Դրանգիանան, Արեւան, Խորեզմը, Բակտրիան, Սոգդիանան, Գանդարան, Սկիւթիան, Սատտագիւտիան, Արախտսիան, Մական¹²: Այս երկրները աշխարհագրորէն լրիւ կամ մասամբ համապատասխանում են հերոդոտեան ցուցակի հետեւեալ սատրապութիւններին. Հոնիան համապատասխանում է Ա., Սարգիսը՝ Բ. սատրապութեանը, Գ. սատրապութեան եթոնների շարքում սիրիացիների յիշատակումը թոյլ է տալիս Կապադովկիան համապատասխան համարել այս սատրապութեանը, Ասուրեստանը՝ Ե., Եգիպտոսը՝ Զ., Սատտագիւտիան, Գանդարան՝ Է., Էլամը՝ Ը., Բաբելոնիան՝ Թ., Մեդիան՝ Ժ., Բակտրիան՝ ԺԲ., Արմինան՝ ԺԳ., Դրանգիանան՝ ԺԴ., Սկիւթիան՝ ԺԵ., Պարթեւաստանը, Խորեզմը, Սոգդիանան, Արեւան ամբողջովին՝ ԺԶ., Մական՝ ԺԷ.: Պարսքը որպէս ապահարկ երկիր Հերոդոտոսը չի նշում սատրապութիւնների թւում¹³: Իսկ «tyaiy drayahya»՝ «այն երկրները, որոնք ծովի մօտ են» արտայայտութիւնը, մեր կարծիքով, աշխարհագրորէն կարող է համապատասխանել Փոքր Ասիայի հարաւարեւելեան ափամերձ անկիւնին, աւելի ստոյգ Կիլիկիային՝ Դ. սատրապութեանը, եւ, հնարաւոր է, նաեւ Կիպրոսին:

Մի առիթով մենք հիմնաւորել ենք կասպ-վրկան նոյնացման տեսակէտը¹⁴, եւ ելնելով Բեհիսթունի արձանագրութեան այն յիշատակումից, թէ Պարթեւաստանում եւ Վրկանում ապստամբութիւնը ճնշելուց յետոյ Դարեհը յայտարարում է, որ այդ է իր կատարածը Պարթեւաստանում¹⁵, նշանակում է, որ Վրկանը մտել է Պարթեւաստանի կազմի մէջ: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ Պարթեւաստանը համապատասխանում է նաեւ ԺԱ. սատրապութեան տարածքին (չնայած, որ Դարեհի վարչական վերակառուցումներից յետոյ այդ նոյնացումն արդէն բացառում է): Նոյն տրամաբանութեամբ Արախտսիան պէտք է հանդէս գար ինչ-որ երկրի անուան տակ եւ այդ երկիրը Սատտագիւտիան է: Դարեհը Սաթագուշը յայտարարում է ապստամբ երկրների թւում¹⁶, սակայն Սաթագուշի մասին այլ տեղեկութիւններ չի հաղորդում եւ, ընդհակառակը, խօսում է Արախտսիայում տեղի ունեցած ապստամբական գործողութիւնների մասին, որտեղ Վահեագդտան քանակ էր ուղարկել Արախտսիայի սատրապ Վիուանայի դէմ կռուելու համար¹⁷: Ճիշտ է, Դարեհը Արախտսիայում ապստամբութիւնը ճնշելուց յետոյ յայտարարում է, որ այդ է իր կատարածը Արախտսիայում (այսինքն՝ կարելի էր սպասել Սաթագուշում, ինչպէս Պարթեւաստանի դէպքում), սակայն կարելի է ենթադրել, որ Արախտսիան եւս աշխարհագրորէն համապատասխանում է Է. սատրապութեանը, ինչպէս Սատտագիւտիան, Գանդարան, եւ, ըստ էութեան, Դարեհը Արախտսիան թողեց այս սատրապութեան կազմում: Համեմատութեան համար նշենք, որ Բակտրիան էլ չի յիշատակում Դարեհի դէմ ապստամբած երկրների շարքում, բայց Մարգիանայում ապստամբու-

թիւնը ճնշելուց յետոյ Դարեւը յայտարարում է, որ այդ է իր կատարածը Բակտրիայում¹⁸: Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ Բակտրիայի կազմում հանդէս եկող Մարգիանան նոյնպէս չի յիշատակում Հերոդոտոսի կողմից: Մական նոյնացրեցինք ԺԷ. սատրապութեանը, բայց բացառուած չէ, որ Մական համապատասխաններ նաեւ ԺԴ. սատրապութեան միւլերին:

Մեր քննութեան համար կարելորդ են նաեւ Հերոդոտոսի հետեւեալ տեղեկութիւնները: Պատմիչը, նշելով հարկատու ցեղերին ու ժողովուրդներին, գրում է, որ «*ահա այս հարկերն էին գալիս Դարեհին Ասիայից եւ Լիբիայի մի փոքր հատուածից: Ժամանակ անց հարկ է ստացւում նաեւ կղզիներից ու Եւրոպայում մինչեւ Թեսսալիա* (ընդգծումը մերն է - Յ.Խ.) *ապրողներից*»¹⁹: Այս վերջին տեղեկութեան մէջ «*Ժամանակ անց*»ը ցոյց է տալիս, որ մինչ յունական կղզիների, Թրակիայի ու Մակեդոնիայի նուաճումը, Դարեհ Ա.ի վարչական վերափոխումներն արդէն կատարուած իրողութիւն էին, եւ այդ իրողութիւնն արտացոլուած էր Հերոդոտոսի մօտ պահպանուած սատրապութիւնների ցուցակում: Յունական կղզիները՝ Սամոսը, Լեմնոսը, Քիոսը, նուաճուել են մօտ Ք.ա. 517ին, եւ մօտաւորապէս Ք.ա. 517ին նուաճուել է նաեւ Հնդկաստանի հիւսիսարեւմտեան մասը²⁰:

Մ. Ա. Դանդամաւեր Դարեհի վարչա-դրամականը²¹: Բեհիսթունի արձանագրութիւնն աւարտուել է Ք.ա. 518ին²², որտեղ Հնդկաստանը, Մակեդոնիան, Թրակիան յիշատակուած չեն: Հնդկաստանը յիշատակւում է Դարեհ Ա.ի Պերսեպոլիսեան Ե. կոչուած արձանագրութիւնում²³, իսկ Դարեհ Ա.ի Նաղշէ Ռոստամի Ա. կոչուած արձանագրութիւնում արդէն Հնդկաստանը եւ Մակեդոնիան ու Թրակիան ընդգրկող Սկոտրա սատրապութիւնը յիշատակուում են միասին²⁴: Սա նշանակում է, որ Դարեհի կողմից Հնդկաստանի նուաճումը աւելի վաղ է տեղի ունեցել, Եգեական ծովի նշուած կղզիների հետ միաժամանակ, քանի որ վերջիններս ներկայանում են «*Ionians who are of the mainland*»²⁵ արտայայտութեան տակ: Մեր կարծիքով, Նաղշէ Ռոստամի արձանագրութիւնը արտացոլում է Դարեհի հպատակ երկրների ամբողջական պատկերը, եւ թերեւս այս պատկերը հիւսիսամերձսեւծովեան սկիւրների դէմ Դարեհի կատարած արշաւանքին²⁶ յաջորդած պատմական իրողութիւնն էր: Իսկ սա արդէն նշանակում է, որ ոչ Բեհիսթունի, ոչ Նաղշէ Ռոստամի եւ ոչ էլ ընդհանրապէս միւս հին պարսկական արձանագրութիւնները չեն արտացոլում Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգը: Եթէ Հնդկաստանը նուաճուել է Ք.ա. 517ի մօտերքը, այսինքն՝ Բեհիսթունի արձանագրութիւնը գրուելուց յետոյ, եւ արդէն իսկ որպէս առանձին սատրապութիւն առկայ է սատրապութիւնների հերոդոտեան ցուցակում, նշանակում է, որ Դարեհի վարչական վերափոխումներն իրագործուել են մինչեւ հիւսիսամերձսեւծովեան սկիւրների դէմ կատար-

ուած արշաւանքը, քանի որ հենց Հերոդոտոսը, թուարկելով սատրապութիւնները, վերջում աւելացնում է, որ ժամանակ անց հարկեր են ստացւում նաեւ կղզիներից եւ Եւրոպայի մի մասից:

Ք.ա. մօտ 512ին Մակեդոնիան եւ Թրակիան կազմում են մէկ սատրապութիւն՝ Սկոդրա անունումով²⁷, այն դէպքում, երբ համապետական բնոյթի վարչական վերափոխումներն արդէն կատարուել էին: Աւելի ուշ նոյնպէս տեղի էին ունենում վարչական փոփոխութիւններ պետութեան ներսում: Այսպէս, օրինակ, Դարեհ Ա.ի ժամանակ Փոքր Ասիան բաժանուած էր 4, իսկ Դարեհ Գ.ի օրօք՝ 7 սատրապութիւնների: Դարեհ Ա.ի մահից շատ չանցած Վրկանն անջատուում է Պարթեաստանից եւ վերածւում առանձին սատրապութեան: Ք.ա. մօտ 508ին Գանդարան՝ որպէս առանձին սատրապութիւն, անջատուում է Բակտրիայից: Եղել է նաեւ հակադարձ երեւոյթը. Ք.ա. Դ. դարում Էբիրնարին եւ Կիլիկիան միաւորուում են մէկ սատրապութեան մէջ²⁸: Հաւանաբար, նոր սատրապութիւնների առաջացումը եւ հների վերաձեւումը չէր ուղեկցւում նոր եւ համապատասխան համակայսերական հրամանագրերով (կամ էլ այդ հրամանագրերը մեզ չեն հասել) եւ ուներ տեղական նշանակութիւն: Այդ իսկ պատճառով հերոդոտեան ցուցակի հիմքում ընկած վարչական վերակազմութեան վերաբերեալ պաշտօնական աղբիւրը Աքեմէնեան արքունիքի կողմից չի եւթարկուել լրացումների եւ փոփոխութիւնների, այսինքն՝ Դարեհից յետոյ հանդէս եկող գահակալները չեն ձեռնարկել համապետական մակարդակի վարչական վերափոխումներ: Սակայն, պետք է ուշադրութիւն դարձնել մի հանգամանքի վրայ, որտեղ, ըստ էութեան, կրկին արտացոլուած է Աքեմէնեան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման պատկերը: Վերջինս, կարծում ենք, իր արտացոլումն է գտել Քսերքսէսի Հելլադա արշաւող բանակի նկարագրութեան մէջ, որի հիմքում, դատելով Հերոդոտոսի տեղեկութիւնից, ընկած է պարսկական պաշտօնական աղբիւրը, քանի որ ինչպէս հաղորդում է պատմիչը, Քսերքսէսի հրամանով եւ ուղղակի ներկայութեամբ, զրագիրները գրի են առնում արշաւանքին մասնակցող բոլոր ազգութիւնների անունները, որոնք տրամադրել էին ցամաքային եւ ծովային ռազմական ուժեր²⁹: Ստորեւ՝ արշաւանքին մասնակցող այն բոլոր ժողովուրդները³⁰, որոնք յիշատակուած են նաեւ սատրապական ցուցակում եւ տեսնենք այն փոփոխութիւնները, որոնք կը յայտնաբերուեն քննութեան ընթացքում:

Այսպէս, Հերոդոտոսը արեւմտեան ժողովուրդներից նախ յիշատակում է պափլագոնացիներին, որոնց նմանութեամբ զինուած էին լիգիացիները, մատիէնները, մարիանդիները, սիրիացիները: Այնուհետեւ ռազմական առումով փոխկիցացիներն ու արմենները հանդէս են գալիս մէկ հրամանատարութեան ներքոյ: Լիւդիացիներն ու միսիացիները յիշատակուում են Արտափրենէսի հրամանատարութեան տակ: Ասիայի

թրակացիներին առաջնորդում էր Արտաբանուսի որդի Բասսակէը: Յետոյ նշում են պիսիդիացիները: Կաբալներին եւ միլիացիներին առաջնորդում էր Բադրէը, մոսքերին, տիբարէներին՝ Արիոմարդոսը, մակրոներին եւ մոսսինոյկներին՝ Արտայուկտէը: Հետեւակ զօրքի մէջ յիշատակում են մարերը, կոլիները, ալարոդները, սասպլերները, Կարմիր Օովի կղզիաբնակները: Դատելով բանակի նկարագրութիւնից՝ իւրաքանչիւր ցեղ յիշատակուած է տէրութեան մէջ ունեցած ըստ իր նշանակութեան: Ըստ այդմ էլ, նախ յիշատակուած են պարսիկները, այնուհետեւ մեդացիները, կիսսիացիները, հիւրկանները, ասորեստանցիները, խալդայները: Յաջորդաբար գալիս են բակտրիացիները, սակերը, հնդիկները, արիները, պարթէները, քորասմները, սոգդերը, գանդարները, դադիկները, կասպերը, սարանգները, պակտիւացիները, ուսիները, միւկերը, պարիկանիները, արաբները եւ Եգիպտոսից վերեւ բնակուող եթովպացիները, հնդիկներին միացուած արեւելեան եթովպացիները, լիբիացիները: Բանակի հեծելազօրը կազմուած էր պարսիկներից, պարսիկների կողքին կանգնած սագարտիներից, մեդացիներից, կիսսիացիներից, հնդիկներից, բակտրիացիներից, կասպերից, լիբիացիներից, պարեկանիներից, ուղտեր նստած արաբներից: Նաւատորմը կազմուած էր փիւնիկեցիներից, Պաղեստինի սիրիացիներից, եգիպտացիներից, կիպրոսցիներից, կիլիկեցիներից, պամփիլիացիներից, լիւկիացիներից, Ասիայի դորիացիներից, կարիացիներից, հոնիացիներից, [Եգեական Օովի] կղզիաբնակներից, Էոլիացիներից, հելլենապոնտոսցիներից: Ըստ Հերցֆելդի՝ Հերոդոտոսի տեղեկութիւնները Քսերքսէսի բանակի մասին հիմնուած են մի աղբիւրի վրայ, որտեղ համատեղուել են մի կողմից ժողովուրդների անունները, ջոկատների թուաքանակը եւ հրամանատարների անունները պարունակող պարսկական ցուցակը, միւս կողմից՝ ականատեսների վկայութիւնները, որոնք տալիս են հագուստի եւ սպառնազանութեան նկարագրութիւնը: Քսերքսէսի բանակի մասին տեղեկութիւնները համեմատելով հարկատու շրջանների ցուցակի եւ պարսից արքաների արձանագրութիւնների հետ, որոնք վերաբերում են միջինասիական ժողովուրդներին, տեսնում ենք, որ զօրքերի թուարկման մէջ կան որոշ տարբերութիւններ: Այսպէս, վրկանները, որոնք չեն յիշատակում սատրապութիւնների ցուցակում, առանձնացուած են որպէս առանձին ջոկատ, բակտրիացիները միացուել են սակերին, չեն յիշատակում որոշ ցեղեր: Այս անհամապատասխանութիւնները կարելի է բացատրել այն փոփոխութիւններով, որոնք տեղի էին ունեցել Ք.ա. շուրջ 480ին (օրինակ, ցեղերի անջատուելը, սատրապութիւնների վերակազմումը եւն.)³¹:

Անշուշտ, Քսերքսէսի բանակի մասին տեղեկութիւնները հիմնուած են պարսկական պաշտօնական աղբիւրի վրայ, սակայն, ի տարբերու-

թին սատրապութիւնների նկարագրութեան, բանակի մասին տեղեկութիւններում Հերոդոտոսը դրսեւորում է որոշ կամայական մօտեցումներ, այսպէս ասած, որոշ հաղորդումներում կատարելով յաւելումներ եւ ճշգրտումներ՝ ի ցոյց դնելով իր բանիմացութիւնը: Օրինակ, ըստ պատմահօր, փոիգիացիներն ու արմէները հանդէս են գալիս մէկ հրամանատարութեան ներքոյ, ընդ որում, ինչն յաճախ է հանդիպում Հերոդոտոսի մօտ, վերջինս պատմական ակնարկի տեսքով ներկայացնում է փոիգների, այսպէս ասած, նախապատմութիւնը եւ շատ արագ անցում կատարում արմէներին՝ նշելով, որ վերջիններս փոիգիական վերաբնակիչներ էին եւ զինուած՝ փոիգների նման³²: Հեղինակի այս տեղեկութեանը մի առիթով մենք արդէն անդրադարձել ենք եւ նշել, որ Կեսար-իա-Մաժակի շրջանում հաստատուած մուշքերին, որոնք երկար ժամանակ գտնուել են Հայաստանի բաղաձայնական տիրապետութեան ծայր արեւմուտքում, եւ որոնց, ըստ պատմահայր Խորենացու, Արամ Նահապետը ստիպել էր սովորել հայերէն եւ դարձրել իր ժողովուրդը, յունական աշխարհը, իրօք, կարող էր համարել փոիգիական վերաբնակիչներ, որոնց հետ էին նախ եւ առաջ շփուել յոյները: Հետեւաբար, Հերոդոտոսի արմէները հենց այս մուշքերն են, եւ խօսքը սոսկ պատմական յիշողութեան մասին է³³:

Քսերքսէսի բանակի նկարագրութեան մէջ կայ մի հետաքրքիր իրողութիւն, ինչը թոյլ է տալիս կատարել որոշ հետեւութիւններ: Այսպէս, այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք Հերոդոտոսի կողմից նշուած են իբրեւ Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական համակարգից դուրս գտնուող այսպէս կոչուած ապահարկ երկրներ կամ ցեղեր, Քսերքսէսի բանակում յիշատակուած են իրենց զօրամասերով: Այդ ժողովուրդներն են պարսիկները, էթովպացիները, արաբները, կոլիները: Մեզ համար այս հարցում կարեւորն այն է, որ ծայրամասային ցեղերի՝ էթովպացիներ, արաբներ, կոլիներ, յիշատակումով ցոյց է տրւում Աքեմէնեան Պարսկաստանի սահմանները Քսերքսէսի կառավարման ժամանակում:

Քսերքսէսի բանակի նկարագրութիւնը կարելի է համեմատել նոյն թագաւորի «Persepolis h» արձանագրութեան հետ, որտեղ թուարկուած են հետեւեալ երկրները. «Māda : Ūja : Haraūvatiš : Armina : Zraka : Parθava : Haraiva : Bāxtriš : Sugda : Uvārazmiš : Bābiruš : Aθurā : ①ataguš : Sparda : Mudrāya : Yaunā : tya : drayahiya : dārayatiy : utā : tyaiy : paradraya : dārayatiy : Maciya : Arabāya : Gadāra : Hiduš : Katpatuka : Dahā : Sakā : haumavargā : Sakā : tigraxaudā : Skudrā : Ākaufaciya : Putāyā : Karkā : Kūšiya»³⁴: Այս արձանագրութեան համեմատութիւնը *DNa*ի հետ, որտեղ Աքեմէնեան Պարսկաստանի տարածքն առաւել ամբողջական է արտացոլուած, բացայայտում է աշխարհագրական երկու նոր անուանումների ի յայտ գալը՝ Ākaufaciya (man of Akaufaka) եւ Dahā: Ākaufaciya բառի մէջ āն մեր կարծիքով ժխտական նախածանց է, իսկ kaufa- նշանակում է «լեռ, սար» + -

iyā- ցեղանուանակերտ վերջածանց³⁵: Թրակիայի եւ Լիբիայի միջեւ յիշատակուող Ākaufaciyaն տեղադրել յստակ մի վայրում՝ դժուար կը լինի: Փորձ է արուել տեղադրել այն ԺԷ. սատրապութեան կազմում՝ Աքեմէնեան Պարսկաստանի հարաւ-արեւելքում³⁶: Մենք առաջարկում ենք այլ տեղադրութիւն, որը բխում է Հերոդոտոսի տեղեկութիւնների տրամաբանութիւնից: Սատրապութիւնների ցուցակում յիշատակուող մատիէնները, սասպէրները, ալարողները հանդէս են գալիս ԺԸ. սատրապութեան կազմում, իսկ Քսերքսէի բանակի նկարագրութեան մէջ ալարողները եւ սասպէրները միաւորուած են մէկ հրամանատարութեան ներքոյ: Թերեւս ԺԸ. սատրապութիւնը, որն ըստ վերջին ուսումնասիրութիւնների գտնուել է Կուրից հիւսիս մինչեւ Կովկասեան մեծ լեռնաշղթան, արեւմուտքում սահման ունենալով Սուրամի լեռները³⁷, համապատասխանում է Քսերքսէի Պերսեպոլիսեան Ը կոչուած արձանագրութեան Ākaufaciyaին, որը, մեր կարծիքով, նշանակում է «ոչ-լեռնցի», այսինքն՝ դաշտային, հարթավայրային երկրի բնակիչ, իսկ աւելի ուշ ժամանակաշրջանում յայտնի Աղուանք-Ալբանիան լիովին կարող էր յաւակնել նմանօրինակ բնորոշմանը: Եթէ Ākaufaciya նշանակում է միայն «լեռնցի», ապա նոյնիսկ այդ դէպքում մեր տեղադրութեան սահմանները գրեթէ չեն խաթարուի, քանի որ էթնիկական այդպիսի բնութագրման պարագայում կ'ընդլայնուեն մեր առաջարկած տեղադրութեան աշխարհագրական սահմանները, եւ Ākaufaciyaի անուան տակ կը ներկայացնենք Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի ռոջ տարածաշրջանում՝ ներառեալ ԺԹ. սատրապութիւնում (աւելի ստույգ արեւելեան հատուածում) ապրող ցեղերին, իսկ Կովկասը, ըստ Հերոդոտոսի, Աքեմէնեան Պետութեան հիւսիսային սահմանն էր³⁸: Եւ տրամաբանական է, որ Կովկասի այս կամ այլ կերպ արտացոլումը արձանագրութիւնում ամբողջութեամբ համապատասխանում է Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական համակարգին վերաբերող միւս աղբիւրների տեղեկութիւնների համադրմանը: Ինչ Վերաբերում է Dahāին, ապա սա անտիկ աղբիւրներում յայտնի դահերն են (Δάα, Δάοι, Dahae)³⁹: Ընդունուած է դահերին համարել սկիւթական ժողովուրդներից մէկը, սակայն չի բացառոււմ, որ դահերը հենց Հերոդոտոսի յիշատակած պարսկական դայեր ցեղն է, որը հեղինակի կողմից բնորոշուում է որպէս վաչկատուն ցեղ⁴⁰: Բնականաբար, այս պարագայում դահերը կարող էին յայտնուել Կասպից Օովի հարաւարեւելեան ափերին, եւ թերեւս դահերի նախնական բնակութեան շրջանից հետո աշխարհագրական այլ միջավայրում հենց յայտնուելն էլ նրանց յիշատակելու պատճառն էր: Քսերքսէից յետոյ Աքեմէնեան արքաներին ենթակա երկրները կամ ժողովուրդները յիշատակուում են միայն Արտաքսերքսէ Բ.ի կամ Գ.ի Պերսեպոլիսի արձանագրութիւնում, որը մէջբերում ենք ամբողջութեամբ. «1 *iyam* : *Pārsa* : 2 *iyam* : *Māda* : 3 *iyam*

: *Ūvja* : 4 *iyam* : *Parθava* : 8 *iyam* : *Uvārazmīya* : 9 *iyam* : *Zrakā* : 10 *iyam* : *Haraūvatiya* : 11 *iyam* : *Ōtaguiya* : 12 *iyam* : *Gadāraya* : 13 *iyam* : *Hiduiya* : 14 *iyam* : *Sakā* : *haumavargā* : 15 *iyam* : *Sakā* : *tigraxaudā* : 16 *iyam* : *Bābiruš* : 17 *iyam* : *Aθuriya* : 18 *iyam* : *Arabāya* : 19 *iyam* : *Mudrāya* : 20 *iyam* : *Arminiya* : 21 *iyam* : *Katpatuka* : 22 *iyam* : *Spardiya* : 23 *iyam* : *Yaunā* : 24 *iyam* : *Sakā* : *paradraiya* : 25 *iyam* : *Skudra* : 26 *iyam* : *Yauna* : *takabarā* : 27 *iyam* : *Putāya* : 28 *iyam* : *Kūšāya* : 29 *iyam* : *Maciya* : 30 *iyam* : *Karka* : »⁴¹։ Այստեղ թուարկուած երկրները հանդէս են գալիս հետեւեալ սատրապութիւնների կազմում. մեդացիները՝ Ժ., էամացիները՝ Ը., պարթեւները, քորասմները, արեյները, սոգդերը՝ ԺԶ., բակտրիացիները՝ ԺԲ., սարանգները՝ ԺԴ., միւկերը՝ կա՛մ ԺԵ., կա՛մ ԺԷ., սաստագիւտները, գանդարիները՝ Է., հնդիկները՝ Ի., *Αθουαλ*՝ Ե., բաբելոնացիները՝ Թ., եգիպտացիները, լիբիացիները՝ Զ., հայերը՝ ԺԳ., կապադովկիացիները՝ Գ., սարդեսիները՝ Բ., հոնիացիները՝ Ա.։ Հերոդոտեան ցուցակի 20 սատրապութիւններից 13ի առկայութիւնն այս արձանագրութիւնում ակնյայտ է, իսկ մնացածների մասին մեր քննութիւնը հետեւեալն է։ Արտաքսերքսէս Բ.ի կամ Գ.ի Պերսեպոլիսեան արձանագրութիւնն ամբողջութեամբ համապատասխանում է Դարեհ Ա.ի Նադշէ Ռոստամի Ա. կոչուած արձանագրութեանը։ Այն երկրների ու ցեղերի յիշատակութեան հերթականութեան չնչին տարբերութեամբ կրկնում է Դարեհ Ա.ի Սուգայի Ե . կոչուած արձանագրութիւնը։ Անկախ այն հանգամանքից, թէ Արտաքսերքսէս Բ.ի կամ Գ.ի Պերսեպոլիսեան արձանագրութիւնն ու՛մ է պատկանել՝ Արտաքսերքսէս Բ.ի ն (Ք.ա. 404-358) թէ՛ Գ.ին (Ք.ա. 358-338), միանշանակ է, որ նշուած երկու տիրակալների ժամանակ էլ Աքեմէնեան Պարսկաստանը յայտնուել էր ներքին եւ արտաքին ծանր կացութեան մէջ, եւ նրանց եռանդուն ջանքերի շնորհիւ պետութիւնը վերականգնում է իր նախկին հզօրութիւնը⁴²։ Նշուած երկու արձանագրութիւնների աշխարհագրական եւ քանակական համապատասխանութիւնը բացատրում է նրանով, որ եւ Արտաքսերքսէս Բ.ն, եւ Արտաքսերքսէս Գ.ն ակնյայտօրէն «իրաւունք» ունէին իրենց գործունէութիւնը համեմատել նախնի մեծն Դարեհ Ա.ի հզօրութեան հետ, քանի որ նրանց օրօք (այդ «իրաւունքը» իրաւացիօրէն իւրաքանչիւրին էլ կարող է վերաբերել) Աքեմէնեան Պարսկաստանը շարունակում էր մնալ նախկին սահմաններում։

Այժմ անցնենք մնացած երկրների տեղադրութեան հարցի քննութեանը եւ տեսնենք, թէ տուեալ երկրները ո՞ր սատրապութիւնների կազմում կարող էին հանդէս գալ։ Ի սկզբանէ պարզ է, որ մի քանի երկրներ կամ ժողովուրդներ, ինչպէս օրինակ ԺԶ. սատրապութեան պարագայում, կարող էին բնդրկուել մէկ սատրապութեան մէջ։ *Arabāya*ի հարցում անհրաժեշտ են պատմաաշխարհագրական էական ճշգրտումներ։ Արաբների երկիրը սատրապութիւնների ցուցակում յիշատակում է որ-

պէս ապահարկ, այն դեպքում, երբ դատելով Հերոդոտոսի տեղեկութիւններից՝ արաբները եւ միւս, այսպէս կոչուած, ապահարկ երկրները մտել են պետութեան մէջ՝ ունենալով որոշակի պարտաւորութիւններ, ինչպէս մնացած ժողովուրդները: Պատմիչը խիստ որոշակի նշում է, որ արաբները, կռիւները, եթովպացիները ընծաներ ուղարկում են հարկերից բացի⁴³: Քտերքսէսի բանակի նկարագրութիւնից յստակ երեւում է, որ հազիւ թէ վերոյիշեալ ապահարկ ժողովուրդների մասնակցութիւնը յունական արշաւանքին բարի կամքի դրսեւորում լինէր: Արաբիայի հարցում անտիկ աղբիւրների որոշ տեղեկութիւնների համադրումը բացայայտում է մի կարեւոր իրողութիւն: Այսպէս, Քսենոփոնը *Անաբասիս*ում հաղորդում է, որ Սիրիայի միջով 50 փարսախ ընթանալով՝ խոովարար բանակը հասնում է Արաքսէս գետին⁴⁴, որը Եփրատի ձախակողմեան վտակներից մէկն է, թերեւս Խաբուրը: Նախ, այս տեղեկութիւնից պարզւում է, որ Ե. սատրապութիւնը՝ Ածսրսն, տարածուել է նաեւ Եփրատի ձախափնեակում, որից հարաւ եւ հարաւ-արեւելք Արաբիան էր: Իսկ գրքի վերջում էլ, զօրավար-պատմիչը, թուարկելով անցած երկրների տիրակալներին, յիշատակում է երկու կարեւոր տեղեկութիւններ. Փիւնիկիայի եւ Արաբիայի տիրակալն էր Դեռնէսը, Սիրիայի եւ Ասսիրիայի՝ Բէլէսիւսը⁴⁵: Սիրիան, Փիւնիկիան, Կիպրոսը Դարեհ Ա.ի օրօք կազմել են մէկ սատրապութիւն, երբ Կիւրոսի ժամանակ՝ Ք.ա. 535ին, Միջագետքը եւ Անդրգետքը, այսինքն՝ Եփրատից արեւմուտք ընկած Սիրիան, Փիւնիկիան, Պաղեստինը, կազմել են մէկ նահանգ, որը մօտ 516ին բաժանուում է երկու մասի՝ Միջագետք եւ Անդրգետք (Էփր-նարի), իսկ արդէն Դ. դարում Անդրգետքը եւ Կիլիկիան միաւորում են մէկ սատրապութեան մէջ⁴⁶: Ինչ վերաբերում է Քսենոփոնի վերջին տեղեկութեանը, կարելի է ենթադրել, որ Ք.ա. Ե. դարի վերջին Ե. սատրապութիւնը բաժանուել էր երկու հատուածների՝ Սիրիա, Ասսիրիա եւ Փիւնիկիա, Արաբիա, կամ էլ, ինչը լիովին հնարաւոր է, Դեռնէսը եղել է փոխկառավարիչ⁴⁷:

Սիրիան եւ Ասսիրիան՝ որպէս վարչական միաւոր, յիշատակւում են նաեւ Արիանոսի մօտ, համաձայն որի, Գաւգամելայի ճակատամարտին Մազդէր առաջնորդում էր «Կոյլէ-Սիրիայի եւ երկու գետերի միջեւ ընկած Սիրիայի սիրիացիներին»⁴⁸: Այս տեղեկութիւնը նշանակում է, որ Ե. սատրապութեան թերեւս ենթաշրջան հանդիսացող Կոյլէ-Սիրիա⁴⁹ - Սիրիան (իմա՝ Ածսրս) Աքեմէնեան տէրութեան անկման պահին դեռեւս մնում էր, ինչպէս Ք.ա. Ե. դարի վերջին, վարչական մէկ միաւոր՝ հիւպարքիա: Արաբների մասին պահպանուած տեղեկութիւնները թոյլ են տալիս կատարել հետեւեալ եզրակացութիւնները: Այսպէս, Հերոդոտոսը յայտնում է, որ Պսամմետիքոս թագաւորի օրօք կայազօրներ հաստատուեցին եթովպացիների դեմ Ելեփանտինէ քաղաքում, արաբների եւ ա-

սորեստանցիների դեմ՝ Դափնեում, որը Պելուսիայում է, եւ Լիբիայի դեմ՝ Մարիայում⁵⁰: Մէկ այլ տեղեկութեան մէջ պատմիչը հաղորդում է, որ արաբների եւ ասորեստանցիների թագաւոր Սահաբարիբը (իմա՝ Մենեքերիմ) արշաւում է Եգիպտոս⁵¹: Մէջբերուած երկու տեղեկութիւնները թոյլ են տալիս կատարել երկու հետեւութիւններ. արաբները Եգիպտոսի ծայր հիւսիս-արեւելքում, Պելուսիայի շրջանում սահմանակցել են Եգիպտոսին, կամ էլ ասորեստանցիների հետ արաբների համատեղ յիշատակուելը ցոյց է տալիս, որ խօսքը գնում է ասորեստանցիներից եւ արաբներից կազմուած պետական կազմաւորման մասին: Մակայն Հերոդոտոսի միւս տեղեկութիւնները հնարաւորութիւն են տալիս առաջնութիւնը տալ առաջին եզրակացութեանը, քանի որ պատմիչի միւս տեղեկութիւններից պարզում է, որ արաբներն իրօք Պաղեստինեան Սիրիա կոչուած երկրի առափնեայ փոքր հատուածում դուրս են եկել Միջերկրական ծով: Համաձայն Հերոդոտոսի՝ Կադիտիս քաղաքից մինչեւ Ենիսոս քաղաքը ընկած ծովափնեայ նաւահանգիստները պատկանում են արաբներին⁵²: Ընդ որում, Փիւնիկիայից մինչեւ Կադիտիս քաղաքը պաղեստինեան սիրիացիների երկիրն է⁵³: Կադիտիս քաղաքը համապատասխանում է Գազային, իսկ պաղեստինեան սիրիացիները՝ փղշտացիներին: Եգիպտոսի եւ Սիրիայի սահմանը կազմել է Կասիոն լեռը, որը ձգուել է Մերբոնիս լճի մօտով⁵⁴: Ենիսոսից մինչեւ Մերբոնիս լիճը Հերոդոտոսը կրկին համարում է սիրիական հողեր⁵⁵: Կասիոն լեռը եւ Մերբոնիս լիճը Պելուսիայից արեւելք՝ որպէս Եգիպտոսի մասեր, յիշատակում են նաեւ Ստրաբոնի մօտ⁵⁶: Ստրաբոնը նոյնպէս որոշ դէպքերում Կասիոն լեռը կամ համարում է Փիւնիկիայի մաս, կամ էլ Փիւնիկիային անմիջականօրէն սահմանակից⁵⁷, ինչն, ըստ երեւոյթին, պայմանաւորուած է Ստրաբոնի կողմից աւելի վաղ շրջանից եկող աղբիւրների օգտագործմամբ: Մէկ այլ կապակցութեամբ էլ Սիրիայի առափնեայ հատուածը համարուել է արաբական երկիր, որը բնակեցրել են սիրիացիները⁵⁸: Սա այն հատուածն է, որը գտնուել է Կադիտիսի եւ Ենիսոսի միջեւ:

Կադիտիսի կամ Գազայի մասին հետաքրքիր տեղեկութիւններ ունին նաեւ Արիանոսը, թէ՛ Գազան Փիւնիկիայից Եգիպտոս տանող ճանապարհի վերջին քաղաքն է, անապատի սկզբին, որի կառավարիչ Քատը, հաւաքելով վարձկան արաբների, ուժեղ դիմադրութիւն է ցոյց տալիս Ալեքսանդրին: Միեւնոյն ժամանակ Արիանոսը Գազան համարում է Պաղեստինեան Ասորիքի քաղաքներից մէկը⁵⁹: Ռուփոսը նոյնպէս գրում է, որ Գազայում մակեդոնացիներին դիմադրում են պարսիկները եւ արաբները⁶⁰: Ինչպէս երևում է Արիանոսի ուղղակի եւ Ռուփոսի անուղղակի տեղեկութիւններից, Գազան հանդիսացել է Փիւնիկիայի սահմանային քաղաքը, որից յետոյ Եգիպտոսն էր: Պարզում է, որ

վարչական առումով Պաղեստինեան Սիրիան մտել է Փինիկիայի մեջ, այն դեպքում, երբ դատելով Հերոդոտոսի սատրապութիւնների մասին տեղեկութիւններից՝ Պաղեստինեան Սիրիան նախապէս եղել է Ե. սատրապութեան ենթաշրջաններից մէկը: Ընդ որում, Փինիկիան եւ թերեւս Արաբիան, ինչպէս Քսենոփոնի օրօք, Ք.ա. 7. դարի վերջերին եւս շարունակում էին մնալ որպէս առանձին վարչական միաւոր: Ռուփոսի մի տեղեկութիւնից էլ յայտնի է դառնում, որ Տիրոս քաղաքի պաշարման ժամանակահատուածում Ալեքսանդրը զօրքի մի մասով արշաւում է Արաբիա, այն դեպքում, երբ Արիանոսի հաղորդումից պարզում է, որ Ալեքսանդրը արշաւանք է կազմակերպում այն Արաբիայի դէմ, որը գտնւում էր Անտիլիֆանանեան կոչուող լեռան մօտ⁶¹: Անտիլիֆանանեան կոչուող լեռները գտնուել են Սիդոնի մօտ, որոնք Լիֆանանեան լեռների հետ ձգուել են մինչեւ Արաբական լեռները, որոնք բարձրանում են Դամասկոսեան լեռների վրայ⁶²: Մէկ այլ տեղում էլ Ռուփոսը յիշատակում է այսպէս կոչուած Լիֆանանեան լեռները, որտեղ վայրի արաբները յարձակուել եւ սպանել էին երեսուն մակեդոնացիների⁶³: Բերուած տեղեկութիւնների համադրումից պարզում է, որ Արաբիան կամ աւելի ստույգ՝ նրա մի մասը, գտնուել է Դամասկոսի հարեւանութեամբ, ընդ որում, կարելի է եզրակացնել, որ Աքեմէնեան Պարսկաստանի համար ստեղծուած ծանր կացութեան պայմաններում արաբները շարունակելով մնալ որպէս դաշնակիցներ կամ վարձկաններ, օգնում են պարսիկներին, եւ միայն Ալեքսանդրի անմիջական ճնշման տակ նրանց այն հատուածը, որը գտնւում էր Դամասկոսից արեւելք, ենթարկւում է մակեդոնացիներին: Դամասկոսը Աքեմէնեան տէրութեան կարեւորագոյն քաղաքներից մէկն էր⁶⁴, որտեղ գտնուել է նաեւ պետական գանձարաններից մէկը: Ռուփոսը Դամասկոսը յիշատակում է որպէս Ասորիքի քաղաքներից մէկը, սատրապական նստավայր⁶⁵:

Ստացւում է, որ Արաբիան, մեր կարծիքով, տեղադրւում է Պալմիրայի շրջանում, եւ այս առումով Քսենոփոնի այն տեղեկութիւնը, թէ Կիրոս Կրտսերի բանակը Արաքսէս գետն (հաւանաբար Խաբուրն է) անցնելուց յետոյ ճանապարհը շարունակում է Արաբիայի միջով⁶⁶, սխալ չէ եւ համապատասխանում է տուեալ ժամանակի իրողութեանը: Արաքսէս գետից անդին յիշատակուած Արաբիան աշխարհագրօրէն համապատասխանում է ուշ ժամանակաշրջանի հին հեղինակներից Ստրաբոնի սկեննիտ կոչուած արաբների բնակութեան տարածքների մասին տեղեկութիւններին⁶⁷, որոնց ներթափանցումը Եփրատի ձախափնեակ սկըսուել էր դեռեւս Աքեմէնեան դարաշրջանում: Ընդ որում, դատելով Քսենոփոնի որոշ տեղեկութիւններից, հենց Արաբիայով յոյների անցումն էլ պայմանաւորել է այն վկայութեան յիշատակութիւնը, թէ Փինիկիան եւ Արաբիան եղել են մէկ վարչական միաւոր: Քսենոփոնը նշում է, որ Կի-

լիկիայի եւ Միրիայի սահմանն այն դարպասն էր⁶⁸, որն անլի ուշ յայտնի է Ամանոսեան Դրուքը անունով: Այստեղից Կիրոսի բանակը հինգ փարսախ շարժում է մինչեւ փինիկեցիներով բնակեցուած Միրիանդոս ծովափնեայ քաղաքը, եւ փաստօրէն ճանապարհի մնացած ուղին մինչեւ Արաքսէ գետը Քսենոփոնը համարում է Միրիա⁶⁹: Փինիկեցիների յիշատակումը տուեալ հատուածում միանշանակ հիմք չի կարող լինել այն պնդման՝ թէ Փինիկիայի սահմանը հիւսիսում այդքան ընդարձակուել էր: Սա պարզապէս նշանակում է, որ Միրիանդոսը փինիկեցիների կողմից հիմնադրուած քաղաք էր Փինիկիայի սահմաններից դուրս: Ասուածից ենթադրում ենք, որ Կիրոսի բանակը բնաւ չի անցել Փինիկիայով, եւ հենց Արաքիայի տարածքով անցնելուց յետոյ միայն Քսենոփոնը յիշատակում է Փինիկիայի եւ Արաքիայի կառավարիչ Դեոնեսին՝ որպէս մէկ վարչական միաւորի տիրակալ:

Փաստօրէն հին պարսկական սեպագիր արձանագրութիւնների Արաքիա երկիրը համապատասխանում է Դամասկոսից արեւելք՝ մինչեւ Եփրատի ձախափնեակ ընկած տարածքին, որը պայմանաւորուած էր Աքեմէնեան արքաների՝ արաբների նկատմամբ տարուող յատուկ քաղաքականութեան: Արաբների հաւատարմութիւնը պարսից արքաներին, ինչպէս տեսանք վերեւում, երեւաց նոյնիսկ պետութեան կործանման ժամանակաշրջանում: Ընդ որում, այս Արաքիան՝ որպէս վարչական միաւոր, ուներ իր տնտեսական եւ ռազմական յստակ պարտաւորութիւնները պետութեան նկատմամբ, ինչպէս միւս սատրապութիւնները: Սակայն, ըստ էութեան, կար նաեւ մէկ այլ Արաքիա, որն արաբներ էթնանունաները դաշնակցային յարաբերութիւնների մէջ էր Աքեմէնեան Պետութեան հետ: Այս արաբներին մենք կ'անուանենք հարաւային՝ ի տարբերութիւն հիւսիսայինի:

Վերելում ցոյց տուեցինք, որ արաբները Կադիսիսի եւ Ենիսոսի միջեւ դուրս էին եկել Միջերկրական Ծով, ընդ որում արաբների քաղաքական իշխանութիւնը այդ հատուածում պայմանաւորուած էր առեւտրական նկատառումներով, եւ թերեւս անմիջական առեւտրական հաղորդակցութիւնը մերձծովեան շրջանից նաբաթեական Պետրայի միջոցով շարունակուում էր Արաբական թերակղզու խորքերը: Հենց Կամբիսէսն էլ Եգիպտոսը նուաճելու համար խնդրում եւ ստանում է այս շրջանների արաբների թագաւորի օգնութիւնը եւ անցնելով նրանց երկրով՝ նուաճում Եգիպտոսը⁷⁰: Այս օգնութեան շնորհիւ էլ արաբները, որոնք ըստ երեւոյթին նաբաթեացիք են⁷¹, համարուեցին պարսիկների դաշնակիցները եւ հաւանաբար պահպանեցին մինչ պարսիկների կողմից Եգիպտոսի նուաճումն ունեցած առեւտրական տիրապետութիւնը Միջերկրական Ծովի առափնեայ փոքր հատուածում, ինչը բխում էր նաեւ Աքեմէնեան Պետութեան շահերից: Եւ հենց այս արաբներին նկատի

ունի Հերոդոտոսը, երբ նշում է, որ Դարեհին, բացի արաբներից, ենթարկում էին Ասիայի բոլոր ժողովուրդները, որոնց երկիրը ապահարկ էր⁷²: Նկատի ունենալով, որ արեւելքում Եգիպտոսի սահմանը հասել է մինչեւ Մերբոնիս Լիճը, կարելի է ընդունելի համարել, որ արաբների իշխանությունը տարածում էր նաեւ Սինայի Թերակղզու վրայ, ընդ որում Ենիսոսից մինչեւ Մերբոնիս Լիճը Հերոդոտոսը կրկին աշխարհագրական առումով համարում է սիրիական հողեր, որոնք տուեալ ժամանակում (Կամբիսեսի եգիպտական արշաւանքի ժամանակ) նոյնպէս պէտք է գտնուէին քոչուոր արաբների վերահսկողութեան տակ: Բերումած տեղեկությունների քննութիւնից պարզում է, որ եթէ Հերոդոտոսի ժամանակ Փիւնիկիան հարաւում հասել է մինչեւ Մերբոնիս Լիճը եւ Կասիոն Լեռը, ապա Ալեքսանդրի արշաւանքի ժամանակ Ե. սատրապութեան հարաւային սահմանը հասնում էր մինչեւ Գազա, այսինքն՝ եգիպտական սատրապութիւնը հիւսիս-արեւելքում ընդարձակուել էր ի հաշիւ հարեւան սատրապութեան տարածքների: Այս բացատրութիւնն էլ իր հերթին ցոյց է տալիս, որ Սինայի Թերակղզին կամ գոնէ նրա հիւսիսային մասը սկզբում միացում է եղել Ե. սատրապութեանը, իսկ յետոյ թերեւս Դ. դարի երկրորդ կէտերից՝ եգիպտական սատրապութեանը:

Ի մի բերելով վերը կատարում քննութեան արդիւնքները՝ գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգի հիմքում դրում էր տարբեր ժողովուրդների միաւորումով մէկ ամբողջութիւն՝ միութիւն ստեղծելու գաղափարը, որը շուրջ երկուհարիւր տարի պահպանուեց պասարգաղների ցեղից սերող Աքեմէնեան տոհմի գլխաւորութեամբ: Միեւնոյն ժամանակ ցոյց տրուեց, որ Աքեմէնեան արքաների արձանագրութիւններում յիշատակուող երկրները չեն արտացոլում կայսրութեան վարչական բաժանման համակարգը եւ ներկայացնում են հպատակ երկրները, չնայած որ հենց այդ երկրները կազմում էին սատրապութիւնները եւ իրենց յիշատակութեամբ հիմնական ժողովուրդներին: Պարզուեց, որ վարչական առումով Աքեմէնեան Պարսկաստանը բաժանուած էր 21 սատրապութիւնների, ընդ որում, ԻԱ՝ Սկոտլոքա սատրապութիւնը ձեւաւորուել էր Դարեհի կողմից համապետական վարչական վերափոխումներ ձեռնարկելուց քիչ աւելի ուշ, ըստ այդմ էլ տեղ չի գտել Հերոդոտոսի ցուցակում:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ "Satrap", *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, München, 1921, էջ 82-188:

² Հերոդոտոս, *Պատմութիւն Ինը Գրքից*, թրգմ. Ս. Կրկեաշարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1986, III, 89-97. նաեւ *Herodotus* (With an English translation by A. D.

- Godley), V. II, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1957, էջ 116-127:
- ³ J. Junge, *Saka-Studien, Der ferne Nordosten im Weltbild der Antike*, Leipzig, 1939, էջ 44, 90:
- ⁴ B. A. Turayev, *Istoriya Drevnego Vostoka* (Հին Արեւելքի պատմութիւն), T. II, Լենինկրատ, 1935, էջ 138. նաեւ՝ V. V. Masson, *Drevnezemledevcheskaya Kultura Margyani, Materyali I Isledovaniya Po Arkheologii SSSR* (Մարերի հնադարեայ աշխարհագրագիտական մշակոյթը, հնագիտութեան նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ), Vip. 73, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1959, էջ 148. նաեւ՝ I. M. Diakonov, *Ocherki Istarii Drevnego Irana* (Ակնարկներ հնադարեայ Իրանի պատմութեան), Մոսկուա, 1961, էջ 92:
- ⁵ A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948, էջ 291. նաեւ՝ Masson, էջ 149. նաեւ՝ *Istoriya Tadjikskogo Naroda* (Տաճիկական ժողովրդի պատմութիւն), T. I, Մոսկուա, 1963, էջ 206:
- ⁶ I. M. Diakonov, *Istoriya Midii* (Մարաստանի պատմութիւն), Մոսկուա-Լենինկրատ, 1956, էջ 340 եւ յետ. նաեւ՝ *Istoriya Tadjikskogo*, էջ 158:
- ⁷ F. Altheim, *Weltgeschichte Asiens Im Griechischen Zeitalter, T. I*, Հայլէ, 1947, էջ 142:
- ⁸ Diakonov, *Istoriya Midii*, էջ 342 եւն.:
- ⁹ E. Herzfeld, *The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Վիսպատէն, 1968, էջ 288, 292, 296:
- ¹⁰ Մեդիանոս-տարոգրութեան չափ սորուն մարմինների համար, որն օգտագործում էին հին Յունաստանում: Աստիկեան մեդիանոսը հաւասար էր մօտաւորապէս 52,5 լիտրի:
- ¹¹ Հերոդոտոս, III, 89-97:
- ¹² «Դարեհ Վշտասպի Բիւսթոնեան Արձանագրութիւնը» (թրգմ. բնագրից, առաջարկ եւ ծնթ. Գ. Նալբանդեանի), Երեւան, 1964, էջ 8. նաեւ՝ R. Kent, *Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon*, 2nd ed., New Haven, 1953, էջ 119. նաեւ՝ *Les Inscriptions de la Perse Achéménide, Traduit du Vieux Perse, de l'Élamite, du Babylonien et de l'Araméen*, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Paris, Gallimard, 1997, էջ 188:
- ¹³ Հերոդոտոս, III, 97:
- ¹⁴ Բարկէն Յարութիւնեան, «Արեւմեան Պարսկաստանի XVIII Սատրապութեան Տեղադրութեան Ծուրջ», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, 1999, թիւ 1-12, էջ 96-97. նաեւ՝ Յովհաննէս Խորիկեան, «Արեւմեան Պարսկաստանի XI եւ XV Սատրապութիւնների Տեղադրութեան Ծուրջ», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 2006, թիւ 1, էջ 147-157:
- ¹⁵ Kent, էջ 127:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 123:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 127:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 123, 127:
- ¹⁹ Հերոդոտոս, III, 96:
- ²⁰ M. A. Dandamayev, *Politicheskaya Istoriya Akhemenidiskoy Derjavii* (Արեւմեան Պետութեան քաղաքական պատմութիւն), Մոսկուա, 1985, էջ 108-109. նաեւ՝ Հերցֆելդը Հնդկաստանի նուաճումը թուագրում է Ք. ա. 519-518ին (E. Herzfeld, "A New Inscription of Darius from Hamadan", *Archaeological Survey of India*.

- Memoires*, N 34, Calcutta, 1928, էջ 2), իսկ Օլմսթեդը՝ Ք.ա. 513ին (Olmstead, էջ 145): Ստրուվեն՝ Ք.ա. 514ին, 516-515ին արշավանքի նախապատրաստությունն էր (V. V. Struve, *Etyudi Po Istorii Severnogo Prichernomoriya, Kavkaza I Sredney Azii* (Ուսումնասիրություններ Հիսպային Մերձսևծովեան, Կովկասի եւ Միջին Ասիայի պատմութեան), Լենինկրատ, 1968, էջ 102):
- ²¹ Dandamayev, էջ 282:
- ²² Dandamayev, *Iran Pri Pervikh Akhemenidakh* (VI v. do. N. E.) (Իրանը Աքեմենեան վաղ շրջանին, Ք.ա. Զ. դար), Մոսկուա, 1963, էջ 80:
- ²³ Kent, էջ 136:
- ²⁴ Նոյն, էջ 137:
- ²⁵ Kent, էջ 136:
- ²⁶ Այս արշավանքը դնում են Ք.ա. 516ի եւ 512ի միջեւ (Dandamayev, *Politicheskaya*, էջ 109, 111):
- ²⁷ Dandamayev, *Politicheskaya*, էջ 111 (Շեմերենիին ենթադրում է, որ *Skudra* նշանակում է այն սկիթական ցեղերը, որոնք ապրում էին Մակեդոնիայում կամ Թրակիայում (O. Szemerényi, *Four Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*, Wien, 1980):
- ²⁸ M. A. Dandamayev, V. G. Lukonin, *Kultura I Ekonomika Drevnego Irana* (Հին Իրանի մշակույթը եւ տնտեսությունը), Մոսկուա, 1980, էջ 111:
- ²⁹ Հերոդոտոս, VII, 100:
- ³⁰ Նոյն, VII, 61-96. նաեւ՝ *Herodotus*, V. III, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1957, էջ 374-399:
- ³¹ Herzfeld, *The Persian Empire*, էջ 310:
- ³² Հերոդոտոս, VII, 73:
- ³³ Բաբկեն Յարութինեան, *Հայաստանի, Հայ-Իրանական Յարաբերությունների Եւ Առաջադր Ասիայի Հնագոյն Պատմութեան Մի Քանի Խոշորների Շուրջ* (մ. թ. ա. VII-VI դ.դ.), Երեւան, 1998: Հմմտ.՝ Յ. Խորիկեան, «Մատրապական Հայաստանի Արեւմտեան Եւ Հարավային Սահմանները մ.թ.ա. VI-IV Դարերում», *Պատմաբանասիրական Հանդես*, 2005, թիւ 3, էջ 181:
- ³⁴ Kent, էջ 151:
- ³⁵ Նոյն, էջ 165, 178:
- ³⁶ Lecoq, էջ 138: Հերցֆելդը գրում է. «the *Akōfāciya* lived in southern *Lāristān* and *Kirmān* on the Indian Ocean», իսկ մեկ այլ տեղում էլ գրել էր, որ «the *Qufs*, *Kōc*, inhabitants of the *Bashākird* mountains between *Hormuz* and the *Kōh i Bāric*, appear in *Xerx.Pers. daiv. as OP. akōfāciya* > *kōfiç* (*qufs*) > *kōhiç* > *kōç*, from *OP. kōfa* «mountain», **kōfaka* «mountaineer» (Herzfeld, էջ 300-301, 365): Օլմսթեդը *Akaufakali* (the Mountain Land) տեղադրում է ներկայիս Աֆղանստանում՝ Քաբուլից հիւսիս (Olmstead, էջ 231):
- ³⁷ Յարութինեան, «Աքեմենեան Պարսկաստանի», էջ 45-114:
- ³⁸ Հերոդոտոս, III, 97:
- ³⁹ *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1958, s. v. Daai, S. 1945-1946:
- ⁴⁰ Հերոդոտոս, I, 125:

- ⁴¹ Kent, էջ 155-156: 5-7րդ տեղերում պետք է յիշատակուեն արեյը, բակտրիացին, սոգդիացին (տոյն, էջ 156). նաեւ՝ Lecoq, էջ 271:
- ⁴² Տե՛ս, օրինակ, Վ. Բայբուրդեան, *Իրանի Պատմության (Հնագոյն ժամանակներից Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Երեւան, 2005, էջ 57-58:
- ⁴³ Հերոդոտոս, III, 97:
- ⁴⁴ Քսենոփոն, *Անաբասիս* (թրգմ. Ս. Կրկեաշարեան), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 20:
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 197:
- ⁴⁶ Dandamayev, V. G. Lukonin, էջ 111-112:
- ⁴⁷ Herzfeld, էջ 306:
- ⁴⁸ Arrian, *Anabasis Alexandri* (With an English translation by E. Iliff Robson), V. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1958-1961, III, 8; 11, էջ 246, 257. նաեւ՝ Arrian, *Pokhod Aleksandra* (Perevod S Drevnegrecheskogo M. E. Sergeyenko) (Աղեքսանդրի արշաւանքը, թարգ. Մ.Ե. Մերգլեյենկո, հին յունարէնից), Մոսկուա-Լենինկրատ, 1962, III, 8; 11. նաեւ՝ Արիանոս, «Ալեքսանդրի Արշաւանքը», *Ալեքսանդր Մակեդոնացի*, Երեւան, 1987, էջ 97, 101:
- ⁴⁹ Հստ Ստրաբոնի՝ Կելեսիրիան լայն առումով տարածում էր մինչեւ Եգիպտոս եւ Արաբիա, իսկ նեղ առումով՝ Լիբանանեան եւ Անտիլիբանանեան լեռների միջեւ (Strabon, *Geografiya V 17 Knigakh* (Աշխարհագրութիւն 17 գրքով), Perevod, Statya i Kommentari G. A. Stratanovskogo, 1964, էջ 699-700):
- ⁵⁰ Հերոդոտոս, II, 30:
- ⁵¹ Նոյն, II, 141:
- ⁵² Նոյն, III, 5. նաեւ՝ Herodotus, III, 5, էջ 8-9: Հերոդոտոսի երկի ռուսերէն հրատարակութեան մէջ թարգմանուած է «արաբների թագաւորութեանը», ինչը խօսում է արաբների ոչ թէ էթնիկական ներթափանցման, այլ ինչ-որ ցեղային իշխանութեան քաղաքական սահմանների մասին (Gerodot, *Istoriya V Devyati Knigakh* (Պատմութիւն 9 գրքով), Perevod I primechaniya G. Stratanovskogo, Լենինկրատ, 1972, էջ 139):
- ⁵³ Հերոդոտոս, III, 5:
- ⁵⁴ Նոյն, II, 6; III, 5:
- ⁵⁵ Նոյն:
- ⁵⁶ Strabon, էջ 58, 65, 702: Առանձին դէպքերում Ստրաբոնը Մերքոնիս Լիճը շփոթում է Մեռեալ Ծովի հետ (տոյն, էջ 703-704, 707):
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 65, 703:
- ⁵⁸ Հերոդոտոս, II, 12:
- ⁵⁹ Արիանոս, էջ 86-87:
- ⁶⁰ Ռուփոս, «Ալեքսանդր Մակեդոնացու Պատմութիւնը», *Ալեքսանդր Մակեդոնացի*, Երեւան, 1987, էջ 333: Տե՛ս նաեւ՝ Kvint Kurtsii Ruf, *Istoriya Aleksandra Makedonskogo* (Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնը), Մոսկուա, 1963, էջ 93. նաեւ՝ Rufus Curtius Quintius, *History of Alexander* (With an English transl. by John C. Rolfe), V. I-II, Loeb Classical Library, Cambridge-Massachusetts-London, 1956, էջ IV, VI, 21:
- ⁶¹ Ռուփոս, էջ 319-320, նաեւ՝ Արիանոս, էջ 79:

⁶² Strabon, էջ 699.

⁶³ Ռուփոս, էջ 319: Այս հատուածում խօսքը գնում է թափառական արաբների մի խմբի մասին, որը հասել էր մինչև Լիփանանեան լեռների շրջանը, չնայած համաձայն Պլուտարքոսի՝ արաբները բնակվում էին Անտիլիփանանեան լեռներում, ինչն ասելի ճիշտ է (Plutarkh, *Aleksandr, XXIV.-Izbranniye Jizneopisaniya* (Աղեքսանդր ԻՂ.-ընտիր կենսագրութիւն), *T. II*, Մոսկուա, 1987):

⁶⁴ Տե՛ս օրինակ՝ Արիանոս, էջ 68, 73:

⁶⁵ Ռուփոս, էջ 295, 310:

⁶⁶ Քսենոփոն, էջ 20:

⁶⁷ Strabon, էջ 686, 693-694, 708:

⁶⁸ Քսենոփոն, էջ 17:

⁶⁹ Նոյն, էջ 18-20:

⁷⁰ Հերոդոտոս, III, 5-9:

⁷¹ Նաբաթէացիների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Strabon, էջ 703, 718, 720, 740:

⁷² Հերոդոտոս, III, 88, 91:

HERODOTUS' LIST OF THE SATRAPIES (A HISTORICO-GEOGRAPHIC STUDY) (SUMMARY)

HOVHANNES KHORIKIAN
hovhkh78@mail.ru

The author highlights the importance of Herodotus' list of the Satrapies for the study of the administrative divisions of the Achaemenian state. The author notes that there are diverse, controversial claims about the sources of this list.

The comparison of Herodotus' list with information of antique and ancient Persian cuneiform inscriptions discloses historico-geographical facts, which have significant importance for the study of the history of the Achaemenian state and of those people who were incorporated into it.

The multifaceted examination of the sources shows that during the two centuries of the Achaemenide state the Satrapies underwent administrative re-formations, which aimed at consolidating the power of the Persian administration and securing the regular payment of taxes.